

RÜBABƏ MUSAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
sevinc-rubabə.@mail.ru.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TRANSFORMASIYASI VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ XARAKTERİSTİKASI

Açar sözlər: Sifətlərin substantivləşməsi, konversiya, tam və qismən substantivləşmə

Key words: Substantivization of the adjective ,conversion, complete and partially substantivization

Ключевые слова :субстантивизация прилагательное конверция ,полный и частично субстантивизация

Substantivləşməyə ən çox qabil olan sözlər təyinedici, grammatik mənada əlamət ,keyfiyyəti, sifət bildirən sözlərdir. Söz substantivləşərkən onun həmin keyfiyyəti substantivləşmə motivi kimi özünü göstərir. Qarşılaşdırılan hər iki dildə substantivləşən söz əlamət bildirmə xüsusiyyətini saxlamaqla müəyyən situasiya ilə bağlı olan isim kimi işlənir. Bu, substantivləşən sözün cümlədə onun ilkin mənasında qeyri xarakterik, yəni işlənmə halında xarakterik olan mövqələrdə işlənməsi ilə müşayiət olunur. “İngilis dilinin grammatikası” əsərində belə bir mülahizə ilə rastlaşırıq ki, substantivləşmiş sifətlərdə ismin bəzi, ya da bütün xüsusiyyətləri vardır; lakin onların sifət mənşəyi özünü bu və ya digər dərəcədə və hiss etdirir. Müəlliflər substantivləşmiş və qismən substantivləşmiş olmaqla iki yerə bölürlər. Tam substantivləşmiş sifətlərdə isimlərin bütün xüsusiyyətləri vardır: cəm forması, yiyəlik hal. Onlar ismə çevrildiklərinə görə artiklla işlənə bilirlər: a native, the native, a native “s , natives .Tam substantivləşmiş sifətlərin bəzilərinin yalnız cəm forması olur: eatables: yeməli şeylər ,ərzaq ,ruzi ; valuables: qiymətli şeylər, daş – qaş ; ancients: qədim şeylər, əntiq şeylər: greens: göyərti, pəncərə, göy. Qismən (natamam) subsubstantivləşmiş sifətlər ismə məxsus bütün morfoloji xüsusiyyətləri deyil, onlardan ancaq bir qismini qəbul edə bilər. Bu qəbilədən olan sifətlər müəyyənlik artikli ilə işlənə bilən bütöv bir sinfə aid olan ismi bildirir. Məsələn, the rich-varlılar, zənginlər ,the poor-yoxsullar, kasıblar, the captivated, the captured-əsir, əsirlər. Onlar mücərrəd anlayışları da bildirə bilər: the good-xeyir, fayda, the evil-şər, zalım, the beautiful-gözəl, the singular-tək, the plural-cəm. Maraqlı burasıdır ki, eyni məna qrupundan olan sifətlərin bir qismi tam, bir qismi isə qismən substantivləşmiş olur. Məsələn, a Russian-Russians, a German-Germans (tam substantivləşmiş sifətlər), the English, the French, the Chinese(qismən substantivləşmiş sifətlər) (Fries Ch. The Structure of English London, Longmans, 1961, s.52). Qismən substantivləşmiş sifətlər geniş şəkildə növ

mənası kəsb edir və müəyyənlik artikllı ilə işlənir. Bu tip sifətlər insan qruplarını təsvir etmək üçün istifadə olunur və onların bütün qrupuna və ya sinfinə aid olur.

Məs: The young in spirit enjoy life; The rich are usually keen to travel.

Bir sıra mücərrəd sifətlər də müəyyənlik artikllı ilə işlənirlər. Bu halda adətən sabit birləşmələrdə rast gəlinir. Take the rough with the smooth. Work from the known to the unknown. T. Barabaş "İngilis dilinin qrammatikası" əsərində sifətlərin substantivləşməsinə konversiyanın bir növü hesab edir. Sifət substantivləşərkən özünə xas olan xüsusiyyətləri qismən və ya tam şəkildə itirir və ismə xas olan xüsusiyyətləri də qismən və ya tam şəkildə kəsb edir. Son nəticədə söhbət qismən və ya tam substantivləşmiş sifətlərdən gedir (Барабаш Е.В. Грамматика английского языка. М.: Высшая школа, 1983, s.49)

Müəllif qeyd edir ki, tam substantivləşmiş sifətlər cəmdə və yiyəlik halda işləyə bilər. Onlar müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artiklları ilə işlənir. Burada substantivləşmiş sifətlərin aşağıdakı qrupları qeyd olunur:

1) Adamların hansısa qruplara xas mənsubiyyətini bildirənlər: a native – yerli, a relative – qohum, a savage – dəli, vəhşi, a progressive – müdrik (xadim), a reactionary – irticacı, mürtəcə, a criminal – canı, cinayətkar, a black – qaradərili (adam), a white – ağdərili (adam).

2) Millətlərin adını bildirənlər: a Russian – rus, an American – amerikalı, a German – alman.

Müəllif göstərir ki, bu qrupdan olan "se" və "ss" ilə qutaran sözlərin tək və cəm formaları olur: Chinese – çinli, Portuguese – portaqiz, portaqizlər, (köhnə) portqaliyalı, portqaliyalılar.

-ch və -sh ilə qutaran və millət, xalq adlarını bildirən sözlər ümumi mənə daşıyır: the English – ingilislər, the French – fransızlar, the Dutch – hollandiyalılar. Sadalanan bu xüsusiyyətlər Azərbaycan dili üçün xarakterik deyildir. Azərbaycan dilində millət adları istisnasız olaraq isim kimi özünü göstərir. Bunlardan sifət kimi istifadə etmək mümkün deyildir. Azərbaycan dilində millət adları müstəsna hallarda ləqəb və səciyələndirici söz kimi işlənir.

3) Mücərrəd anlayışları bildirən sözlər: the good – fayda, the beautiful – gözəl, the impossible – qeyri-mümkün və s. I don't like to hear anybody suggesting the contrary.

-Mən bunun əksini söyləyəni sevmirəm. The unlikely happened more often than one would be disposed to believe – Ağlasığmaz şeylər adamın inanmaq istədiyindən daha tez-tez baş verir. Müəlliflər kollektivin hazırladığı N. Kobrina əsərində substantivləşmiş sifətləri leksik mənalarına və malik olduqları ismi xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölürlər:

1. Bəzi substantivləşmiş sifətlərin yalnız tək forması olur. Bunlar aşağıdakılardır:

a) Ümumiləşdirilmiş, yaxud mücərrəd anlayışlar bildirənlər: Onlar müəyyənlik bildirən artikllə və tək sayda işlənir: the unseen – görünməz,

görülməmiş. (Azərbaycan dilində görməmiş), the fabulos- ağlasığmaz, ağlagəlməz, the unreal- saxta, qeyri-real, the unknown- naməlum, invisible- gözəgörünməz və s.

b) Dillərin adını bildirən substantivləşmiş sifətlər artiklsız, ancaq çox vaxt əvəzliliklə işlənir. Qeyd edək ki, azərbaycanca bu cür demək olmur. Həmin məzmunu azərbaycanca belə vermək olar: “Mən ispanca az-maz bilirəm”.

c) şəxslər (fərdlər) qrupunu bildirən substantivləşmiş sifətlər the artikl ilə işlənir və cəm mənasını kəsb edir. The old- qocalar, the poor-kasıblar və s.

-Onlar öz ölkələrinin yoxsullarını çapıb –talayırdılar .

2. Yalnız cəm forması olur. Bunlar aşağıdakılardır: Bəzi substantivləşmiş sifətlərin həm tək, həm də cəm forması olur(yəni, onların kəmiyyət kateqoriyası var). Bura aşağıdakılar daxildir:

a) Sosial təbəqə və ya mövqə, hərbi rütbə ,partiyaya münasibət, dini məqam, cins, milliyət, irqi mənsubiyyət, müxtəlif vaxtlara və dövrlərə mənsub olan şəxslər qrupu və s. Bildirən substantivləşmiş sifətlər: nobles, equals, superiors, commercials, domestics , privates, Europeans, Asiatics, whites və s. Bu tip sözlər ayrı-ayrı fərdləri bildirərkən qeyri-müəyyənlik artiklı ilə işlənirlər: a noble, a private, a regular, an ordinary, a liberal

b) Heyvan və bitki afdlarını bildirən substantivləşmiş sifətlər: evergreens- həmişəyaşıl ağaclar, thoroughbreds- cins (at)

3. Bəzi substantivləşmiş sifətlərin

a) Tədris prosesi və imtahanlar ilə bağlı anlayışları bildirən substantivləşmiş sifətlər. Bunlar bir anlayış, yaxud anlayışlar cəmini bildirməkdən aslı olaraq təkdə və ya cəmdə işləyə bilər: classics, finals, midsessionals.

b) Əşya, maddə və ərzəq bildirən substantivləşmiş sifətlər. Bunların bəziləri həm tək, həm də cəmdə olan uzlaşmaya (chemicals, movables, necessities, valuables, eatables, greens), bəziləri isə yalnız təkdə olan uzlaşmaya yol verir.

c) Bədən üzvlərini bildirən substantivləşmiş sifətlər the artikl ilə işlənib, yalnız cəmdə olan xəbərlə uzlaşır: the vitals, the whites (of the eyes). Beləliklə, nəzərdən keçirilən elmi-metodik vəsaitlərdə bir-birini təkrar edən materiallara yanaşı, yəni təkrar olunmayan materiallarda öz əksini tapmışdır. Substantivləşmiş sifətlər qısa şəkildə Y.Qordon İ.Krılovanın “A Grammar of Present-Day English” kitabındada tədqiq olunmuşdur (parts of Speech), 2nd ed, (M, 1980, s.134). Müasir ingilis dilində sifət müqayisə və üstünlük dərəcələrində substantivləşmə və ismin xüsusiyyətlərini qəbul edə bilər. Substantivləşmə Azərbaycan dili materiallarında müşahidə edilir. O taxtapuşun üstündəki qovunlara baxdıqdan sonra bir bozumtulunu götürdü və pulunu verdi . Qırmızımtıraqlardan bir-iki kilo almaq lazımdır. Onlardan biri ucaboylu ,o birisi isə gödərək idi. Bu cümlələrdə sifətin azaltma dərəcəsinə işlənən sözlərin substantivləşdiyi nümunələrdə verilmişdir. Azaltma dərəcəsinə işlənən sifətlərin substantivləşməsinə dair digər nümunələri nəzərdən keçirək. Sintaktik üsulla reallaşan bu hadisə zamanı sifət bir başa yanaşma

əlaqəsi və ya idarə əlaqəsi əsasında substantivləşirlər. Məs: a) Yanaşma əlaqəsi əsasında substantivləşənlər: Niyə kəşviyata bir az diribaşları göndərmirsiniz?

a) İdarə əlaqəsində substantivləşənlər: O yaşıla çalan pencəyi geyinib. Mən sarı çalan köynəyə baxdım. İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də çoxalma dərəcəsində işlənən sifətlərin substantivləşməsi xarakterik hadisədir. Amma bu zaman fərqlərdə özünü göstərir. Azərbaycan dilində substantivləşən birinci sifət həm qrammatik həm də semantik cəhətdən cəm formada, ikincisi isə tək formada işlənir. Kasıbların kasıbı, gözəllərin gözəli- the happies of the happy, the youngest of the young. Kəndimizin bu dövlətli və sayılan ağsaqqalları bilirlər ki, mən kasıbların kasıbıyam. Sifətlərin substantivləşməsi geniş yayılmış leksik-sintaktik hadisədir. Ona görə ki, hər bir sifət müəyyən əlamətlə özünü biruzə verir. Əlamət bildirmə xüsusiyyəti isimlərin formalaşmasında daxili forma, motivləşmə şəklində özünü göstərir. İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də sifət substantivləşməyə ən çox məruz qalan nitq hissəsidir. Sifətin substantivləşməsi ümumiyyətlə substantivləşmə hadisəsi içərisində mərkəzi mövqe tutur. Sifət leksik semantik xüsusiyyətlərə görə çox zəngin bir kateqoriya. Bu səbəbdən sifətlərin hansı tiplərinin substantivləşməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sifətin substantivləşməsinə həsr olunmuş əsərlərdə bu məqama həmişə diqqət yetirilir. Bu işiqamətdə axtarırları davam etdirmək lazımdır. Əlimizdə olan ədəbiyyatlar substantivləşmə hadisəsini sifətin aşağıdakı məna növləri üzrə nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Fries Ch. The structure of English London, Longmans, 1961
2. Барабаш Е.В Грамматика английского языка. М. :Высшая школа, 1983.
3. Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of present-day English, 2nd ed., M., 1980.

R.Musayeva

Substantivization of the adjective in English and Azerbaijani languages.

Summary

The article deals with the substantivization of the adjective in English and Azerbaijani languages. The characteristic features belonging to the adjective are analyzed here. The substantivized adjective is a very controversial but interesting linguistic phenomenon in both English and Azerbaijani languages. The adjective, being one of the notional parts of speech, expresses the quality, quantity, degree, state or a kind of other feature that nouns or other nominal parts of speech usually possess, whereas the substantivized adjectives incorporate the features of only the nouns. A substantivized adjective is a

sometime adjective (of a simple or derivative, or composite structure) which has become nominalized acquiring (all) the features of the nouns. The process of substantivization is a universal phenomenon and considered to be a productive means of word-building, word-composition and even a word-coinage, thus enriching the vocabulary of any language.

Р.Мусаева

**Субстантивацией прилагательных в английском и
азербайджанском языках**

Резюме

Артикль имеет дело с субстантивацией прилагательных в английском и азербайджанском языках. Характерные черты принадлежащие к прилагательному анализируются здесь. Субстантивированное прилагательное является спорным вопросом но в тоже время интересным лингвистическим феноменом как в английском так и в азербайджанских языках. Прилагательное будучи одним из смысловых частей речи обозначающая качество свойство или принадлежность предмета тогда как субстантивированное прилагательное включает в себя свойства только существительного. Субстантивированное прилагательное иногда является прилагательным (простым производным и составным) который стал субстантивированным приобретая качество существительного. Процесс субстантивации является универсальным феноменом и считается продуктивным способом словообразования словосложения и даже словотворчества таким образом пополняя словарный запас любого языка.

Rəyçi: Həbib Mirzəyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.